

השוויון בתרומה למדינה

שימור עיקרון "צבא העם" במודל "אומה חמושה" במאה ה-21

אופיר קבילו¹

במהלך השנים הלך ונשחק עיקרון "צבא העם" שגובש בקום המדינה. המאמר סוקר את תהליכי השחיקה ואת הגורמים החברתיים, הכלכליים וההיסטוריים שהולידו את הצורך בבחינה מחדש של מודל השירות הקיים. לאחר הגדרת הבעיה, מציע מחבר המאמר מודל חדש המשלב את המשך מודל "צבא העם" עם הרחבת השירות הלאומי באופן שאמור לצמצם מתחים בין זרמים בחברה ולשמר את עיקרון השוויון.

מבוא

עיקרון "צבא העם" כפי שגובש בשנים הראשונות לקום המדינה נשחק במהלך השנים וביתר שאת משנות ה-80. היו אלה השינויים החברתיים, התחזקות המגמות הליברליות ותפיסה אחרת של "אני" לעומת ה"כלל" אשר שחקו את קיומו של מודל "צבא העם" במתכונתו הנוכחית. במהלך השנים התחזקו מרכיבים של תגמול ופיצוי המבטאים שיח של הוגנות כלפי אלה המשרתים בצה"ל ואת המדינה. המאמר טוען כי בעתיד, לא יוכל צה"ל לעמוד בהיקף הדרישות והתביעות מצד גורמים שונים מחוץ למערכת הצבאית אשר ינסו לקדם תפיסות ואידאולוגיות שיש בהן בכדי לסכן את יכולתו של צה"ל לממש את ייעודו. נחיצות מערכי החובה ומערך המילואים עומדים בעינם, וביחס לאתגרים המבצעיים העומדים לפתחה של מדינת ישראל, שחיקה בערך השירות מהווה איום על יכולתו של צה"ל לספק מענה לאתגרי הביטחון. כמענה לשחיקת ערך השירות, בא המאמר להציג כיוון חשיבה אחר המערער על

¹ אלוף-משנה אופיר קבילו הוא ראש מחלקת מילואים בזרוע היבשה, דוקטורנט במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן.

מודל "צבא העם" הקיים כיום, מתוך ההבנה כי לאחר 70 שנה קיים צורך בגיבוש תפיסה חדשה של אופן השירות והתרומה למען המדינה. המודל המוצע מהווה הזדמנות בעבור צה"ל לשמר את מודל "צבא העם" תוך יצירת שינוי חברתי בראייה ארוכת שנים. תהליך זה יחייב שינוי חקיקתי, וההיבט המורכב ביותר, שינוי חברתי עמוק במדינת ישראל.

"אומה במדים" - "אומה חמושה"

בצבא קיימת נטייה טבעית ומושרשת לשמור על סגירותו ובדרך זו להבטיח לעצמו חופש פעולה רחב ככל שיאפשרו הנסיבות. א"ר לאקהם מפרט את הגורמים הקובעים האם גבולות הצבא יהיו חדירים או בלתי חדירים כאשר המרכזיים שבהם: מידת ההפרדה המבנית בתוך המערכת הצבאית, טבען של פונקציות שמערכת זו ממלאה ורמת הלכידות של המערכת הצבאית (לאקהם, 1984).

לאקהם מנתח באופן השוואתי בין העוצמה האזרחית לעוצמה הצבאית ביחס לגבולות התחום הצבאי ביחס לתפקידי הצבא בפוליטיקה. בחלק זה אתמקד במרכיב אחד מתוך מכלול המרכיבים והוא **"האומה החמושה"** המתאים בהגדרה לצה"ל ולמדינת ישראל. על-פי הגדרת לאקהם ל**"האומה החמושה"** - מושג הגבולות מסדיר את החלוקה בין תחומי הפעולה של שני הדרגים, הצבאי והאזרחי, במודל האומה החמושה הגבולות מקוטעים (לאקהם, שם). המשמעות היא שקיימת מעבריות והשפעה הדדית בין הספרה הצבאית לבין הספרה האזרחית. המוסדות האזרחיים חזקים ועוצמתם גדולה מזו של המוסדות הצבאיים, אם כי במקרה הישראלי הייחודי, משקל הצבא עדיין משמעותי ביחס למוסדות המדינה. צבא הקבע הוא קטן והגנת המדינה נשענת בעיקר על גיוס רחב ועל עתודות של אזרחים, כלומר, צבא ההמונים ובגרסתו הישראלית, מערך המילואים של צה"ל המבוסס על מערך הסדיר. הכוחות המזוינים משולבים במטרות ובפעילות האזרחית כאשר בהקשר הצה"לי ניתן לזהות זאת כדוגמת מורות חיילות המשרתות בבתי ספר או בפעילות של צה"ל מול אוכלוסיות מוחלשות המגויסות לצבא. אם לכוחות הצבא לא קיים תפקיד אזרחי בעל משמעות, נוטה יוקרתם לרדת, כלומר מאחר וצבא העם זוכה לגיטימציה מתוך העם, תהליכים של ניתוק מהיבטי עיסוק חברתיים מנתקים אותו מהעם עצמו. קורה שהצבא מפתח השקפה מקצועית שעליה הוא מבקש להגן, אך הוא נתקל בקושי לשמור על המקצועיות לאור ערכים אזרחיים וקבוצות כוח אזרחיות. כלומר לאור העובדה כי הגבולות בין המערכת האזרחית לבין המערכת הצבאית "חדירים" ישנן השפעות אזרחיות על תהליכים בצה"ל.

מודל האומה במדים בישראל הושפע מהדוגמה האירופאית, ראשיתה של האומה במדים הוא בתפיסה הרפובליקנית שהתפשטה מצרפת אל כמה מקומות באירופה החל מסוף המאה ה-18 ועד למאה ה-20. המודל העמיד במרכז לא רק את המדינה, על מכשירי האלימות שבכוחה להפעיל, אלא גם את החברה האזרחית-לאומית

המגויסת למען האומה ומטרותיה. ישראל מיום הקמתה היא "אומה במדים". תהליך זה אף הצריך את כינונה של זהות ישראלית חדשה השונה מאב הטיפוס היהודי הגלותי ומאמינה כי ניתן לפתור בעיות מדיניות גם באמצעות הכוח. "הישראלי החדש" תופס את עצמו כמגויס בשליחותה של מדינת הלאום ומוכן אף להקרבת חייו למענה. החברה הישראלית בחרה במודל אזרחות רפובליקני שבו הפרט נמדד על-פי תרומתו למען הקולקטיב (בן אליעזר, 2012).

במודל ה"אומה במדים", הצבא הוא צבא האומה יותר מאשר צבא המדינה; מקור כוחו אינו רק בארגונו או בגודלו, המושפע כמובן מהגיוס הכולל, אלא הוא מושפע גם ממעמדו בקרב האומה עצמה. סידורים שונים מחברים בין הצבא לבין החברה ולכן מטשטשים הגבולות בין "צבאי" לבין "האזרחי". ב"אומה במדים" החיבור בין הצבא לחברה מביא לכך שהשיקול הביטחוני חודר למרב תחומי החיים ומשפיע על כלל רובדי המציאות, עד שלעיתים נבחנות ונשפטות בעיות חברתיות או פוליטיות, לא פעם באמצעותו.

העקרונות העיקריים של מודל צבא העם: אוניברסאליות הגיוס וחובת השירות בצה"ל, השתתפות ומעורבות של צה"ל במשימות במטרות חברתיות-אזרחיות, השירות הצבאי כערוץ מרכזי לתרומה לחברה ולמדינה וזיקה בין שירות צבאי לבין הון חברתי (נבו ושור, 2002).

כשמודל ישן פוגש מציאות חברתית חדשה

מאז 1948 מנוהל על-ידי המדינה תהליך שכלל סידורים שונים שנעשו בידי המדינה על-מנת להבטיח את תהליך החיבור בין החברה לצבא. תור הזהב של "האומה במדים" הישראלית החל לאחר מלחמת ששת הימים, הניצחון המהיר, שהפתיע רבים, הצדיק בדיעבד את התביעות לקיומה של האומה במדים.

על-פי בן-אליעזר, אפילו מלחמת יום הכיפורים לא הצליחה להביא לשינוי בתפיסה ההגמונית. אדרבה, מלחמת יום הכיפורים הגבירה את תחושתם של הישראלים כי הם בני אומה אחת ובעלי גורל משותף. יתרה מכך, הלקח של ועדת אגרנט היה יתר מיליטריזציה של החברה, שמשמעותו גיוס כולל וכוננות מתמדת יותר מאשר בעבר תוך הגברת עוצמתו של הצבא (בן אליעזר, 2006).

מלחמת לבנון הראשונה יצרה את הסדקים הראשונים בתפיסה ההגמונית ופתחה פתח לביקורת חברתית כפי שבאה לידי ביטוי בהפגנת מחאה של 400 אלף איש על הטבח שביצעו הנוצרים במחנות הפליטים בסברה ובשתילה. תוך כדי המלחמה נוצרה תפיסה שונה בדבר זיקתה של החברה לצה"ל ולמלחמות שבהן הוא מעורב, ואל השיח הציבורי חדר לראשונה המינוח "מלחמת בִּרְה" (בן אליעזר, שם).

התפרצות האינתיפאדה ב-1988 הבהירה שצבא אומה המתבסס על גיוס כולל מתקשה לפעול כצבא שיטורי בשל הרכבו החברתי המגוון ובשל הניגודים הפוליטיים בין חייליו. בקרב היחידות התגלעו חילוקי דעות בין החיילים, הן ביחידות סדירות

והן ביחידות המילואים, לאור מאפייני הפעילות ואופן היחס לפלשתינים. חילוקי דעות אלה התפשטו גם לחברה כולה, בעיקר באמצעות חיילי המילואים, ומשם השפעה חוזרת על תפקודו של הצבא. תהליכים גאו-אסטרטגיים, כגון חתימת הסכם השלום עם מצרים והתמוטטות ברית המועצות, שסיימה את ההתנגשויות הבין-מעצמתיות במזרח התיכון, סימנו את תום עידן המלחמות הגדולות ואת צמצום הצורך בצבאות גדולים.

גם לשינויים הכלכליים הייתה השפעה על פיחות במעמד האומה במדים כמודל של גיוס ושל לגיטימציה לפתרונות מלחמתיים. התגברות העומס על המעמד הבינוני ונטל המילואים שגדל בעקבות הגדלת הצבא לאחר מלחמת יום הכיפורים ובהמשך תחזוקתו בדרום לבנון, נתנו את אותותיהם. המעמד הבינוני מימן באמצעות תשלום המיסים הן את תחזוקתו של צבא גדול והן את נטל מדינת הרווחה המיטיבה יותר עם קבוצות אחרות.

מסוף שנות ה-80, ובשיא בשנות ה-90, החלה ירידה בתחושת האיום הקיומי בישראל. תהליכי השלום לצד הסכמים שכבר נחתמו בשנות ה-90 היו בין הגורמים שתרמו לתחושה זו. החשש מפני פרוץ מלחמה נראה לרבים מוחשי פחות ביחס לשנים עברו, והנושא הביטחוני החל לאבד מחשיבותו. עם שחיקת האתוס הביטחוני החלה להתפתח מערכת ערכים חדשה בחברה הישראלית שבאה לידי ביטוי באיבוד אחידותה כחברה אחת מגובשת ומאוחדת סביב אתוסים ואידאלים משותפים ומעבר לקהילות (ישראל ורוסמן-סטולמן, 2014).

במקביל לשחיקת אתוס הביטחון, מאז שנות ה-80 התעצבה החברה הישראלית כחברת שוק בשל חשיפתה לגלובליזציה ולתוכנית הכלכלית להצלת המשק מההפר-אינפלציה של שנת 1985. את הגלובליזציה ליוו שינויים מבניים במשק ברוח הדוקטרינה הנאו-ליברלית שהגבירה את יכולת המשק להיחשף להשקעות, להגירת הון דו-כיוונית ולקשרי מסחר בינלאומיים. הגלובליזציה חיזקה את האתוס של כלכלת השוק, שמאפיין אותו שיח ליברלי-אזרחי. במסגרת השיח החדש שקעו הממלכתיות, הקולקטיביזם והחלוציות ופינו את מקומם בקרב המעמד הבינוני-גבוה בעיקר, לשיח האזרחי הליברלי (לוי, 2010).

השיח הליברלי ניזון מחברת השוק שבה הכוחות המרכזיים גורמים לשחרור מהגבלות המדינה וכך מטופח אתוס חדש המעמיד במרכז את הפרט, כמי שחופש הבחירה שלו וזכויות הקניין שלו זוכים לקדימות. בסדר היום הציבורי באו לידי ביטוי ערכים חדשים, כדוגמת אינדיבידואליזם, הפרטה, תחרותיות, הישגיות, הסמלה של מבחני הרווח והיעילות, צרכנות, דמוקרטיזציה, רגישות לשוויון ולזכויות האזרח. השיח החדש בישר את הרחבת גבולותיה של הכלכלה על חשבון החברה והפוליטיקה (לוי, שם). בחילופי המאות ה-20 וה-21 עברה החברה הישראלית שינוי רדיקלי, מחברה קולקטיבית בראשיתה, לחברה אינדיבידואליסטית יותר בשנות ה-90. אך בעשור הראשון של המאה ה-21 זהות זו נהיתה מורכבת יותר, זהות שמשתמשים

בה בערבוביה רכיבים עולמיים ורכיבים מקומיים (ישראלי ורוסמן-סטולמן, 2014). הגלובליזציה הביאה לשחיקת מעמדו של האתוס הרפובליקני שכון היררכיה חברתית הבנויה על הקצאת זכויות אזרח דיפרנציאליות בהתאם לדימוי של תרומת הקבוצות השונות לפרויקט הלאומי, בעיקר הצבאי. תרומה למדינה שוב לא הייתה אמת המידה המרכזית לחלוקת תגמולים חברתיים ולהצדקת דומיננטיות חברתית. הדומיננטיות של המעמד הבינוני-חילוני בוססה ללא הזדקקות להקרבה הצבאית כמנגנון המקנה לגיטימציה, והלגיטימציה נשענת עתה על זיהויה של קבוצה זו עם אתוס השוק (לוי, 2010).

ישראלי ורוסמן מתארות זאת כהתפתחות של שני תהליכים מקבילים: מצד אחד, חלקים בחברה הישראלית שהחלו לאמץ ערכים פוסט-לאומיים, חילוניים, אינדיבידואליסטיים, אוניברסליים ודמוקרטיים, ערכים שהם חלק ממגמה גלובלית פוסט-ציונית; מצד שני, חלקים אחרים בחברה הישראלית חזרו לערכים נאו-לאומיים, מקומיים, המדגישים זהות מקומית-פרטיקולרית, שהיא, במידה רבה, נאו-ציונית (ישראלי ורוסמן-סטולמן, 2014).

את הביטוי הצבאי לתהליכים אלה ניתן לזהות כבר בשנות ה-90 עם "משבר המוטיבציה", כפי שכונה בשיח הציבורי. ביטוייה של מגמה זו מגוונים: ירידה ברורה, איטית אך מתמדת, ברצון הכללי להתגייס לצבא; כרסום בנכונות להתגייס לחילות קרביים; היחלשות ברצון להתנדב לקורסי פיקוד; עלייה במספר הצעירים המורידים פרופיל; וגידול ניכר בנשירה של צעירים לפני ובמהלך השירות מסיבות נפשיות. כך, הקטנת תגמוליו הסמליים של השירות הצבאי בעבור הקבוצות המבוססות הביאה לקריאת תיגר על הקשר הגורדי הרפובליקני שבין חיילות ובין אזרחות. בשלב זה ובהמשך, ככל שנשחקו התגמולים הסמליים, נדרשו יותר ויותר תגמולים חומריים (לוי, 2010).

השירות הצבאי החל להיתפס כגורם מעכב, המפריע לבני המעמד הבינוני-גבוה למצות את יתרונותיהם הראשוניים בשוק העבודה התחרותי. הפיחות בערך השירות הועצם ככל שהצבא נעשה פחות רלוונטי כמקור להרכשת תכונות הנדרשות בשוק העבודה, העתיר טכנולוגיה והון ולא עתיר עבודה. ההיררכיה הצבאית שוב לא היוותה מקור לחברות מקצועי, בכלכלה המאופיינת בהופעתם של ארגוני היי-טק שטוחי היררכיה ובהתגברות ערכים של יזמות עסקית (לוי, שם). ישראלי ורוסמן מביאות נקודת מבט אחרת על תהליך שחיקת ערך השירות: המגמה הבולטת בקרב החיילים היא לשרת בצבא מתוך מחשבה של "מה השירות הצבאי יכול לתרום לי?" בניגוד לקו החשיבה המנחה בעבר שהיה "כיצד אוכל אני לתרום למדינה?" ביטוי נוסף היא מעורבותם של ההורים בשירות הצבאי של ילדיהם, הורים החשים שיש להם זכות מלאה להביע את דעתם על התנהלותה של המערכת הצבאית ואינם חוששים להביע דעות אלה (ישראלי ורוסמן-סטולמן, 2014).

גם שירות המילואים נתפס כנטל משהחל להפריע למגויסים להתמודד עם

התחרותיות הגוברת בשוק העבודה ועם תפקידם בתא המשפחתי שגם הוא לבש צורה אחרת, המאופיין בחלוקת עבודה מגדרית שוויונית יותר מבעבר (לוי, 2010). תהליך זה תרם להתפתחות תפיסה אזרחית ליברלית לצד התפיסה הרפובליקנית. תפיסה זו מאתגרת את התפיסה הרפובליקנית מאחר והיא מעמידה במרכז את הפרט – את רצונותיו האישיים, את זכויותיו ואת חופש הבחירה שלו. העמדת הפרט במרכז משמעותה שלמדינה אין עדיפות על פני הפרטים, ותפקידה למלא את צרכיו של הפרט תוך פגיעה מינימלית בזכויותיו. מכאן נגזר שמימוש האזרחות וזכויות הפרט והאזרח אינן מותנות בתרומתו של היחיד לקולקטיב אלא הוא אינדיבידואלי, אוניברסלי ושווה. מאבק זה יוצר תהליך ערעור מצד קבוצות חברתיות שונות על מרכזיותם של הביטחון ושל הצבא בחיים האזרחיים, קבוצות שונות מבקשות להגביל את הלגיטימציה של המדינה לתבוע מיחידים ומקבוצות השתתפות בקידום יעד הביטחון אם הדבר נוגד את אמונותיהם, את ערכיהם או את אורח חייהם. בזיקה לכך, מצטמצמת הלגיטימציה להתנות משאבים וזכויות בשירות צבאי.

המדינה למעשה תבעה נטל כבד תמורת תגמול הולך ופוחת, חומרי (באופן יחסי לאלטרנטיבות האזרחיות) וסמלי כאחד. זוהי הפרה של ההבטחה הטמונה במשוואה רפובליקנית שהביאה קבוצות מבוססות לשורה של פעולות אסטרטגיות המכוונות לכינון מחדש של זהות. הקבוצות הדומיננטיות בחברה הישראלית התמקדו בהפחתת הנטל בהיבט העלות הנגבית מהן לתחזוק הצבא, על ידי דרישת זכויות פוליטיות לשליטה על הצבא ולשינוי אופיו (לוי, שם).

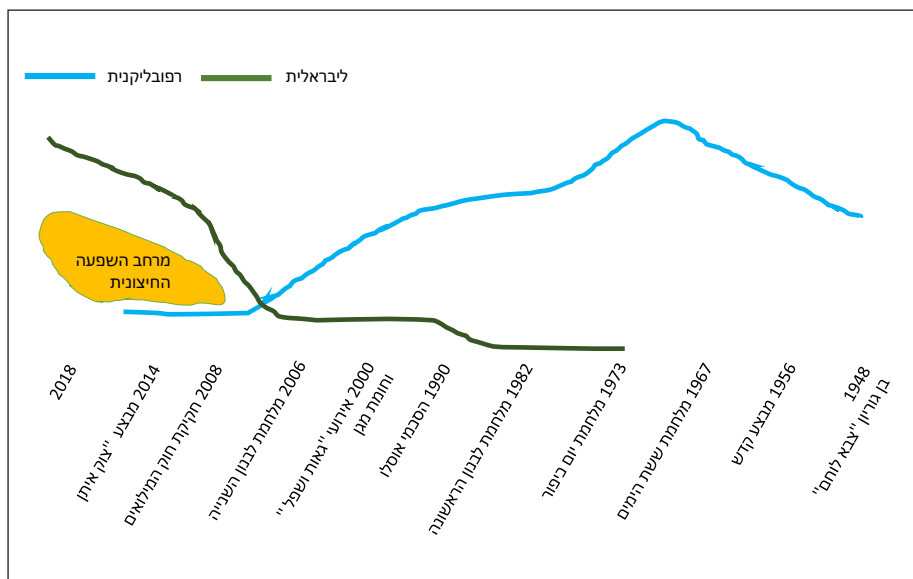
הפיחות המתמשך במודל אומה במדים הביא להתפתחותן של שתי זהויות נפרדות בישראל, הצבאית מצד אחד והאזרחית מהצד השני. התפתחותן של שתי הזהויות מלמדת על קריאת תיגר כנגד העקרונות שעליהן ביססה המדינה בעבר את שליטתה. בן-אליעזר טוען כי שתי המגמות, הצבאית והאזרחית, קשורות אחת בשנייה בקשר של חיכוך המשמר את שתיהן, בכל מקרה שתיהן תולדה של הפיחות של הממלכתיות במסגרת האומה במדים (בן אליעזר, 2006).

על אף השוני המובהק בין שתי הזהויות, הצבאית והאזרחית, קיים להן יסוד משותף, שתיהן קוראות תיגר, כל אחת בדרכה ולשיטתה, כנגד הסידורים הממלכתיים של מדינת האומה ושל האומה במדים. לפי בן-אליעזר קיומן מהווה הוכחה בולטת לכך שהשינוי החברתי בישראל מתחולל, שכן עיקרון הממלכתיות בו אינו כה מרכזי כפי שהיה. עם זאת, מאחר ומדינת ישראל עדיין מצויה בסביבה עוינת המדינה טרם ויתרה על ממאפייני היסוד של האומה במדים והיא חותרת לשימורם. שתי הזהויות, כל אחת על-פי דרכה מביאות לפוליטיזציה של הביטחון וגורמות לצבא להיות חלק מהוויכוח הפוליטי הפנימי (בן אליעזר, שם).

כהן נותן סימנים המעידים על הפיחות במעמד האומה במדים וכנגזרת מכך הירידה במרכזיותו של צה"ל באמצעות זיהוי של שני תסמינים המעידים על השינוי

ביחסים בין החברה לצבא בישראל. האחד, ירידה במעמד השירות הצבאי כביטוי להגשמה אזרחית. השני, התפוררות המגבלות שבעבר העניקו לצה"ל חסינות מפני ביקורת ציבורית (כהן, 2006). עוד מוסיף כהן בהתייחס לשני תסמינים אלה כי הניסיון מלמד כי לחצים חברתיים יכולים לכופף אסטרטגיות במבצעים צבאיים כפי שקרה למדינות החזקות ביותר, ברית המועצות באפגניסטן וארצות-הברית בווייטנאם. מתוך דבריו אנחנו למדים כי התמורות והשינויים ביחסים בין חברות לבין צבאותיהן יכולים להשפיע בדרכים מבצעיות ספציפיות מאוד. אך לא רק, גם כאשר השינויים החברתיים או המדינתיים ואף שינוי במאפייני האיום על המדינה, מתחוללים בהדרגה, הם מחייבים שינויים במבנה ובהפעלת הצבא בעתיד. וכאשר הם משולבים, כפי שקורה בישראל, הם יכולים לחולל מהפכה במארג של ביטחון המדינה והשמירה עליו וליצור אפשרות של המרת מצב המלחמה בשלום (כהן, שם).

באילוסטרציה המוצגת ניתן לראות את שתי המגמות ואת "מרחב ההשפעה החיצונית" שהביטוי שלו הינו הצבא, כלומר הצבא הופך להיות המוקד להשפעה חיצונית בין שתי המשוואות. במודל של צבא העם הנובע מהיותה של מדינת ישראל תחת ההגדרה של "אומה חמושה", הצבא מהווה את המוקד שאליו מופנות אותן השפעות מצד גורמים שונים המזוהים עם אג'נדות, הן מהצד הליבראלי והן מהצד השמרני. על בסיס המודל של לאקהם ניתן להבין את ההשפעה החיצונית על תהליכים וקבלת ההחלטות בצה"ל. שלב המהווה אתגר בעבור מקבלי ההחלטות בצה"ל בעקבות התערבות של גורמים חיצוניים, וזאת מבלי ליצור הבחנה בין הגורמים באשר הם.

תרשים 1: אילוסטרציה של מרחב ההשפעה החיצונית

הצורך בשימור מודל "צבא העם" יביא להתגברות הדרישות והתביעות מצד גורמים שונים במגוון נושאים. ככל שיגברו תביעות אלה, יש בהם בכדי להוות מרכיב שמדינת ישראל לא תוכל לעמוד בו מבחינת המתחים החברתיים, ובחלקן של התביעות, מבחינת העלויות התקציביות הנגזרות מהם.

מדינת ישראל נדרשת לשמר את מודל צבא העם הכרוך בשימור צבא סדיר המבוסס על גרעין שירות חובה המהווה את הבסיס למערך המילואים. החברה בישראל, שכבר אינה מקדשת את השירות הצבאי, בסדיר ובמילואים, מאתגרת את קיומם של ה"האומה החמושה" ועיקרון "צבא העם" במתכונתו הנוכחית. על-כן נדרש לבחון מודל שירות חדש, מודל שבבסיסו מאתגר את המדינה ואת החברה בישראל.

שיקולים לדבקות במודל צבא העם

המחקר והשיח בסוגיית הדרכים היעילות ביותר לגייס כוח אדם לצבא, ארוך שנים כמו תופעת המלחמה עצמה. בטרם אצלול למשמעותו של המודל החדש, נדרש לשאול האם צבא העם עדיין נחוץ לצה"ל ולמדינת ישראל? גם בנושא זה נכתבו אין-ספור מאמרים, בעד ונגד שינוי מודל צבא העם. בחלק זה אנסה להתמקד בכמה סוגיות מפתח בשיח הער בנושא עתידו של צבא העם במדינת ישראל.

סטיוארט כהן טוען שאין שיטת גיוס מושלמת ולמרות השנים הרבות והניסיון שנצבר במהלך מאות שנים של היסטוריה צבאית, לא נמצאה נוסחה אחת שתהיה רלוונטית לכל חברה ולכל מצב. על-כן, טוען כהן, מאחר ואין שיטת גיוס אחת המתאימה לכל מצב ולכל אומה, חלה חובה על מעצבי המדיניות הצבאית לבחון את תקפותה של השיטה הנהוגה בצבאם. צבא שאינו מבצע בדיקה מעמיקה מסתכן בבזוז המשאב האנושי, משאב המהווה נכס משמעותי ביותר מבין כל מאגרי העוצמה הלאומיים (כהן, 2009).

על-פי כהן, המחקר מסמן שלושה שיקולים מרכזיים המשפיעים על קביעת הרכבו של הצבא, השיקולים המבצעיים, התקציביים והחברתיים, אסקור בקצרה כל שיקול (כהן, שם):

השיקולים המבצעיים נובעים מן ההערכות בנושא האיומים הביטחוניים בפועל או העתידיים, ומהם נגזרות המשימות העומדות בפני הצבא. לכאורה מדובר בשאלות צבאיות-מקצועיות אך מאחר ומדובר בסוגיות בעלות חשיבות אסטרטגית ההחלטה הסופית תהיה של הדרג המדיני.

השיקולים התקציביים בוחנים את העלות הכלכלית של שיטות גיוס שונות. הבחינה מתייחסת לעלות הישירה של כל שיטה מבחינת תשלומים למשרתים, וכוללת גם הסתכלות על השפעות כלכליות נלוות שעיקרן איזו שיטת גיוס תפגע הכי פחות במשק.

השיקולים החברתיים נוגעים בסופו של דבר בשאלה המרכזית איזו שיטת גיוס

עשויה לזכות בתמיכת הציבור ואיזו צפויה לעורר התנגדות. התשובות מושפעות מתדמיתו הציבורית של הצבא וממעמדו של השירות הצבאי באתוס הקולקטיבי הנוכחי.

כהן מסכם את הדברים וטוען כי בקרב חלקים בציבור הישראלי חל שינוי תודעתי עמוק במעמדו של צה"ל בכלל ושל הגיוס לשירותיו בפרט. כתוצאה מכך, השירות הצבאי שנחשב בעבר לגורם מאחד בחברה הישראלית, הפך לגורם מפלג, וזאת בגלל ריבוי המלש"בים שאינם משרתים בצה"ל מסיבות כאלה ואחרות (כהן, שם).

בעוד כהן מציג את הצורך בבחינה ואת האופן שבו נכון לבחון את שיטת הגיוס הרלוונטית למדינת ישראל, מציג גרשון הכהן שלוש נקודות מבט שדרכן הוא בוחן את **הערכיות ואת הנחיצות של צבא העם**: האחת, הצורך הביטחוני והשנייה הממד הערכי (הכהן, 2009).

בהתייחס לצורך ה**ביטחוני**, הכהן קובע באופן נחרץ כי במדינת ישראל לא יימצאו מספיק בני נוער מוכשרים וטובים שיבחרו בשירות צבאי כדרך חיים לשנים רבות – לא בכמות הנדרשת ולא באיכות הרצויה לצה"ל. כאשר מדובר בבניין הכוח הצבאי למלחמה, אין למדינת ישראל אפשרות אחרת מלבד מודל צבא העם. משמעות הדברים היא כי נמשך להיות חברה ומדינה המגייסות את כל משאביהן בשעת מבחן (הכהן, שם).

בתהליך מתעצם וגובר, נדרשים צבאות מודרניים למיומנויות לחימה מתקדמות שאין דרך להשיגן ללא התמסרות מקצועית לתחום התמחות הנרכש כדרך חיים. אמנם בצה"ל קיימות יחידות מיוחדות המבוססות על אנשים המקדישים את חייהם לשירות כחיילים מקצועיים שכירים. אבל כוחות אלה תמיד יהיו קטנים ואין ביכולתם להעמיד את המענה הכולל אל מול כל האיומים ואל מול היקף הקרבות של מלחמה. על-כן נדרשות שתי יכולות אלה של צבא, צבא רחב היקף התומך ביחידות עילית קטנות, אשר מגויס בגיוס חובה. מבחינה פונקציונלית נדרש שילוב בין יחידות עילית באיכות ייחודית לבין צבא בינוני ורחב היקף, המסוגל לתמוך אותן בשעת מבחן אם תיווצר (הכהן, שם).

הכהן מתייחס לממד ה**ערכי** וטוען כי בהיבט הציבורי חלה חובה על הציבור להתארגן כחברה בחלוקת נטל החובות, כדוגמת החובה הציבורית לגייס את מלוא כוח הציבור למלחמה. הממד הערכי מדגיש כאן כיצד ראוי לקיים את הזיקה שבין הפרט לבין המדינה והחברה שבה הוא חי. בראייתו של הכהן, מדינת ישראל חייבת להמשיך להיות חברה שבה קיימת חובת גיוס בכל הרבדים של העשייה הלאומית. קשה לתאר חברה כלשהי המתקיימת כקהילה מלוכדת ואינה מגויסת לרעיונות המייצגים סיפור-על משותף (הכהן, שם). החברה הישראלית מתאפיינת בשסעים ובפילוגים רבים כל כך, שירות משותף מהווה לא רק סיכון אלא גם הזדמנות לשימור ולחזוק זיקתו של הפרט לקולקטיב ולשמירת האחדות בעם.

בחלק זה של המאמר עמדתי על החשיבות בשימורו של צה"ל תחת עיקרון "צבא

העם", בראיית איכותו לצד היבטים פונקציונליים וחברתיים. על-כן, השינוי נדרש להיות בסביבה שמחוץ לצה"ל, בחברה הישראלית, שינוי זה יקרין ויחזק את מודל צבא העם ביתר שאת.

שימור עיקרון "צבא העם" במאה ה-21 - הצעה למודל חדש

לאורך המאמר עמדתי על השינויים החברתיים במדינת ישראל ועל התפתחותן של שתי משוואות, הרפובליקנית והליברלית, כאשר ביניהם מתפתח מרחב השפעה הבא לידי ביטוי בהשפעה על צה"ל.

המודל החדש של שוויון ושל הוגנות באומה חמושה קורא תיגר על שתי המשוואות ולאחר 70 שנה מציג מודל רלוונטי לשימור עיקרון "צבא העם" באומה חמושה. המודל החדש שואף לצמצם את המתחים החברתיים ולהביא לשינוי בשיח בסוגיית השירות של אוכלוסיות שונות בצה"ל, בסדיר ובמילואים. המודל החדש מציג תפיסת שוויון לא רק כלפי כלל האוכלוסיות במדינת ישראל, אלא בא להוביל לתפיסה שוויונית גם בקרב המשרתים בצה"ל. על-פי המודל החדש, בצה"ל יתקיים שוויון מלא בין המשרתים ובמשך השירות, בלחימה ותומכי הלחימה, גברים ונשים. נוסף על כך, יבוטלו כלל המסלולים הייחודיים ויהיה מסלול שירות צבאי אחד לכלל האוכלוסיות, במצב זה הדבר יצמצם את המתחים גם בין האוכלוסיות המשרתות בצה"ל.

שוויון וצבא העם - מודלים ורעיונות

לאורך השנים התפתחו, בארץ ובעולם, רעיונות ומודלים שונים בדבר אופן הגיוס לצבא, וכפי שצוין קודם, השדה המחקרי עסק בתחום זה רבות. ייתכן ודווקא העיסוק בעבר ובהווה מעיד על הצורך בדיון ציבורי עמוק על מודל השירות, יתרה מכך, ייתכן וקיימת הבשלות הציבורית לקיומו של דיון מסוג זה.

בחלק זה של המאמר אסקור רעיונות ומודלים העוסקים בשוויון ובגיוס לצבא. איתי בן חורין בספרו "הקרב על השירות", מציג הצעה לחוק המכונה "חוק שירות ישראל" (בן חורין, 2015). מטרת החוק כפי שהוא מופיע בספר היא ליצור הסדר שלפיו כל אזרחי מדינת ישראל ותושביה ישרתו את המדינה בשירות צבאי, שירות לאומי או שירות אזרחי לתועלת ציבורית וזאת מתוך הכרה בחשיבות התרומה למדינה וכתוצאה מכך להגברת השוויון בתוך החברה הישראלית (בן חורין, שם). בהצעת החוק מפורטים מרכיבים שונים המתייחסים למשך השירות האזרחי, לתחומי השירות האזרחי, לתגמול למשרת שירות צבאי, למשכורת, לקצבאות ולתנאי שירות למשרתי שירות לאומי.

מודל נוסף קיים בסינגפור במסגרת "חוק הגיוס"² משנת 1970, במסגרת החוק

² ENLISTMENT ACT (CHAPTER 93) (1970). Published by THE LAW REVISION COMMISSION of THE REPUBLIC OF SINGAPORE.

מפורט השירות הצבאי וכן השירות במסגרת ארגונים שונים במסגרת המדינה. על-פי החוק, "שירות לאומי" מוגדר כך:

"national service means service under Part III in the armed forces and service in such other force, body or organization as the Minister may designate for this purpose by notification in the Gazette".³

נוסף על כך, בהגדרות החוק כתוב מהו שירות, כאשר השירות הצבאי והשירות הלאומי רשומים כשירות שווה, משמעות הדבר כי "השירות", הצבאי והלאומי, הם בעלי משמעות זהה. יתרה מכך, השירות הלאומי מופיע בחוק הגיוס ולא במסגרת חוק נפרד:

"service means national service and regular service"⁴

החוק הסינגפורי כולל מרכיבים נוספים, כגון משך שירות של שנתיים בשירות לאומי, מספר שעות של פעילות, חופשות, חובות דיווח ועוד. זוהי דוגמה כיצד מדינה הדומה מאוד במאפייניה למדינת ישראל (גם סינגפור מבוססת על עיקרון "אומה חמושה" מהשנים הראשונות לקיומה כמדינה), הגדירה בחוק את החובה של כלל אזרחי המדינה לשרת את המדינה. מכאן אני מסיק כי הדבר אפשרי בעבור מדינה המחליטה לפעול בדרך כזאת וזאת מהסיבה כי בכוחה של המדינה לעצב מחדש תהליכים חברתיים הקשורים בחוסנה הצבאי והחברתי.

עפר שלח בספרו "האומץ לנצח" מציג מודל לפיו על בסיס חקיקת חוק לשירות אזרחי-ביטחוני – שירות הוא בגופים אזרחיים בעלי משמעות ביטחונית בלבד. על-פי המודל המוצע יהפכו גופים אלה בהדרגה למסגרת שירות חלופית יחידה לשירות צבאי, תוך ביטולו של השירות הלאומי והשירות האזרחי במתכונתם הנוכחית (שלח, 2015). לפי שלח, הקריטריון היחיד להכללת גוף כלשהו בשירות זה יהיה משמעותו לצורכי הביטחון בשגרה ובחירום: משטרה, חילוץ והצלה, כיבוי אש יכללו במודל, חינוך, רווחה ובריאות – לא יכללו בו. לדבריו, שירות זה לא יפחת באורכו מהשירות הצבאי המינימלי, ויזכה את המשרת בגופים אלה בהטבות שלהם זכאי חייל בשירות עורפי בצה"ל. שלח טוען כי שני מהלכים משלימים: הקמת השירות האזרחי-ביטחוני והגדרה בהחלטת ממשלה את גודלו של הצבא – יאפשרו לשמור על כל יתרונות צבא העם, ויחד עם זאת להרחיב את בסיס הגיוס וליצור מחדש לכידות חברתית סביב ערך השירות (שלח, שם).

מתוך סקירה קצרה זו על מודלים ועל רעיונות שונים על שוויון וגיוס לצבא ניתן ללמוד על המורכבות בקביעת מודל גיוס המתאים למגוון רחב של אוכלוסיות, על אחת כמה וכמה במדינת ישראל המורכבת ממגוון רחב של אוכלוסיות, מימין ומשמאל, חילונים ודתיים, ערבים ויהודים, מיעוטים ועוד. מורכבות הדברים מחייבת מנהיגות מדינית שתוביל את התהליך בראייה ארוכת שנים.

³ שם.

⁴ שם.

הצעה למודל חדש

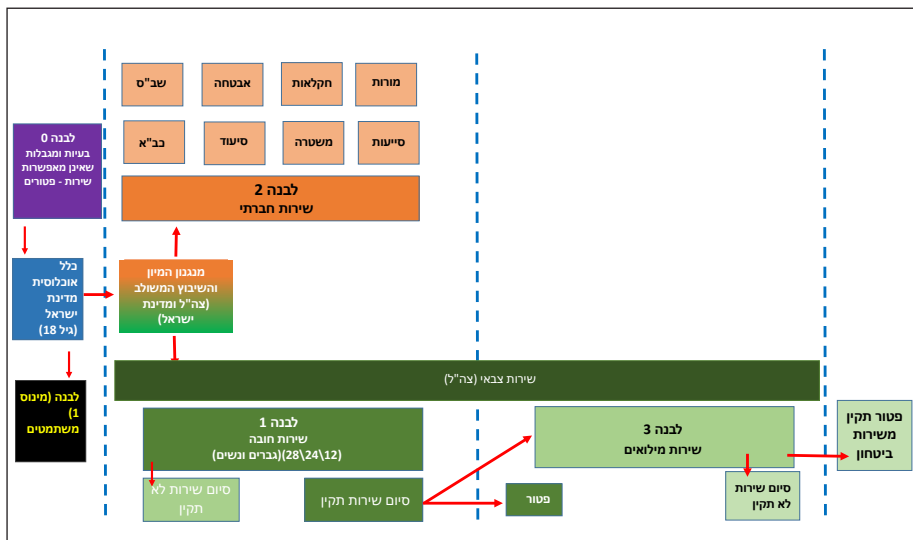
המודל החדש של ה"אומה החמושה" המייצג גיוס של כל משאבי המדינה לחיזוק חוסנה החברתי והצבאי, מתבסס על שני עקרונות יסוד, **שוויון והוגנות**. בבסיס המודל עומדת התפיסה לפיה, כלל אזרחי מדינת ישראל בני ה-18 משרתים את המדינה מתוך שותפות ואחריות לחוסנה ולעתידה. כאשר כל אזרח אשר שירת באחד מהארגונים שיקבעו בחוק יזכה לתגמול ולזכויות יתר מהמדינה בהתאם לתרומתו וכפי שיקבע בחוק. כלל המודל שיוצג יידרש לתהליך חקיקה מקיף תחת חוק אחד שיקרא **חוק "השירות למען המדינה"**.

עיקרון היסוד - שוויון - תיאור המודל

עיקרון השוויון: כלל אזרחי מדינת ישראל בני ה-18 משרתים את המדינה מתוך שותפות ואחריות לחוסנה ולעתידה.

כלל אזרחי מדינת ישראל בני ה-18 יתגייסו לאחד מהארגונים שיקבעו בחוק, האוכלוסייה היחידה שתהיה פטורה הינה אוכלוסייה שמסיבות רפואיות אין ביכולתה לשרת את המדינה.

העדיפות בבחירת כוח האדם המתאים ביותר תהיה לצה"ל, גברים ונשים כאחד. ולאחר מכן כלל האוכלוסיות ישובצו לארגונים הבאים: כיבוי אש, משטרה, שירות בתי הסוהר, עבודת סיעוד, אבטחת בתי ספר, מורים ומורות בבתי ספר וכל ארגון אחר שיקבע בחוק ולתקופה שתיקבע.

תרשים 2: מודל "השירות למען המדינה"

כחלק מעיקרון השוויון יהיה משך השירות בצה"ל אחיד לגברים ולנשים וכלל המקצועות יפתחו לאיוש של נשים, ללא מסלולים ייחודיים לאוכלוסיות ייחודיות.⁵ בסיום פרק השירות הראשון בצבא, תשובץ האוכלוסייה הרלוונטית במערך המילואים (אזרחים ששירתו באחד הארגונים כפי שנקבע בחוק יוכלו גם כן להצטרף למערך המילואים בהתאם לצורכי הצבא, או בראייה ארוכת טווח יכולים להיות כוח עתודה לשעת חירום של אותו גוף/ארגון).

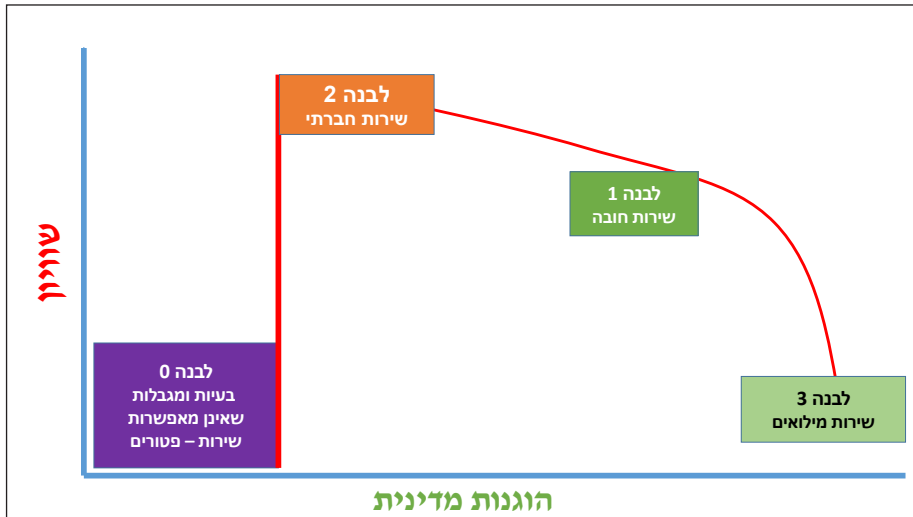
במסגרת המודל יוגדרו חמש "לבנות":

- לבנה מינוס 1 - משתמטים - אוכלוסיות שבחרו להשתמט מכל תרומה למדינה וכנגדם ינקטו צעדים ופגיעה בהטבות שונות מטעם המדינה.
- לבנה 0 - אוכלוסיות שמסיבות רפואיות ועקב מגבלות פיזיות לא יהיו מחויבות בשירות באף ארגון. במקרה כזה זכויותיהם לא יפגעו, אך הם לא יזכו להטבות בגין תרומה למדינה. אוכלוסיות אלו יוכלו להתנדב לשירות צבאי או לשירות חברתי, וכך לזכות בהטבות המוצעות לכלל המשרתים.
- לבנה 1 - שירות צבאי - שירות חובה - שירות במסגרת צה"ל לתקופות שירות שיקבעו בחוק. יתקיים שוויון בין גברים ונשים, ויבוטלו כלל המסלולים הייחודיים בצה"ל.
- לבנה 2 - שירות חברתי - שירות בארגונים וגופים שאינם צבאיים ונקבעו בחוק (כיבוי אש, סיעוד, אבטחת בתי ספר, משטרה, בתי חולים).
- לבנה 3 - שירות מילואים - אוכלוסיות שסיימו שירות חובה והמשיכו לשירות מילואים. קיימת אפשרות טכנית להתנדב לשירות מילואים גם לאחר "שירות חברתי" על-פי צורכי צה"ל.
- יקבעו מכסות על-ידי המדינה לאוכלוסיות שונות בעלות ייחוד וצרכים: חרדים, ספורטאים מצטיינים, אמנים ועוד.

עיקרון היסוד - הוגנות, תגמול (תיאור המודל)

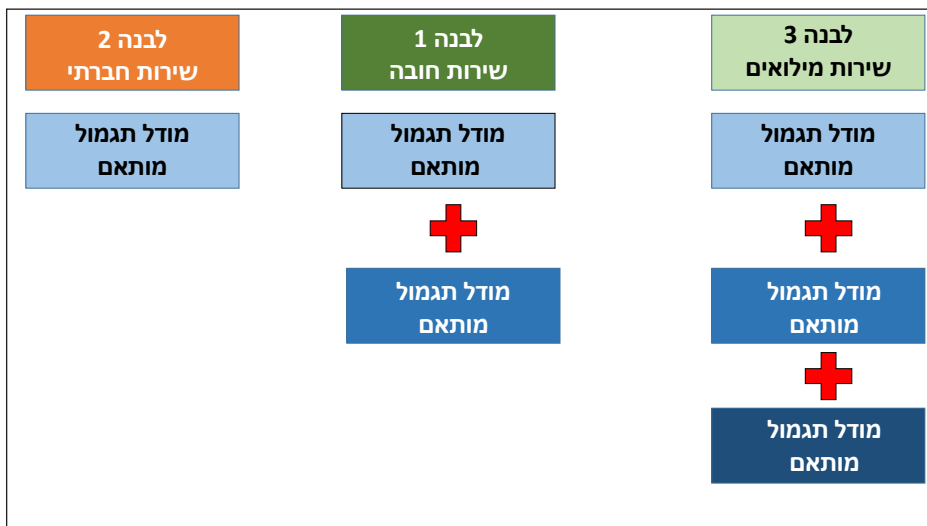
עיקרון ההוגנות המדינית: כל אזרח אשר שירת באחד מהארגונים שיקבעו בחוק יזכה לתגמול ולזכויות יתר מהמדינה בהתאם לתרומתו וכפי שיקבע בחוק, הביטוי של קבלת זכויות יתר משקף הוגנות כלפי אותה אוכלוסייה התורמת למדינה, הגם שזה יהיה מכוח חוק. מודל התגמול יקבע על-ידי המדינה באופן שוויוני לכלל האוכלוסיות ויהיה מותאם לשירות על-פי ה"לבנות" שסוכם ופורטו קודם. מי שלא ישרת את המדינה (וללא פטור שהונפק מטעם המדינה), יספוג פגיעה בזכויותיו כאזרח במדינת ישראל, הפגיעה תבוא לידי ביטוי בזכויותיו הסוציאליות, בהקצבות מביטוח לאומי, בדמי אבטלה, בקבלה לעבודה בשירות הציבורי, בקבלה לאוניברסיטה ועוד.

⁵ ביטול מסלולי שירות בצה"ל של אוכלוסיית "בני הישיבות" (בני"ש), נח"ל, חרדים.

תרשים 3: מודל השירות

כפי שניתן להתרשם מתרשים 3, ציר ה- X מייצג את מידת ההוגנות, ככל שננוע בציר ימינה כך נדרש גידול ב"הוגנות המדינית" לאור התרומה. ציר ה- Y מייצג את השוויון, ככל שהשוויון גבוה כך מידת ה"הוגנות המדינית" נמוכה אך עדיין קיימת.

תרשים 4: מודל התגמול המותאם

מודל התגמול המותאם כפי שמוצג בתרשים מעלה מציג את אופן קבלת התגמול המותאם על-ידי המדינה, כאשר התגמול הוא מצטבר ביחס ללבנה שבה אתה משרת. חייל המסיים שירות צבאי חובה תקין ולא ממשיך לשירות מילואים יקבל

שני מרכיבים במודל התגמול. במידה וימשיך לשירות מילואים, יקבל את המודל המותאם למי ששירת בלבנה 6.3.

סיכום

ב"אומה חמושה", כמדינת ישראל, הצבא חשוף להשפעות חברתיות חיצוניות. צה"ל, בהיותו צבא העם, זקוק לגיטימציה של הציבור על-מנת לשמר את כוחו, הן בהיבט החברתי והן בהיבט הצבאי המובהק.

השינויים שחוזה החברה הישראלית משנות ה-80 באופן טבעי משפיעים על צה"ל, השפעה זו נובעת מגבולות חדירים בין המערכת האזרחית למערכת הצבאית. שינויים אלה תרמו להתפתחותן של שתי משוואות, משוואה רפובליקנית שעל בסיסה הוקמו המדינה וצה"ל, ומשוואה שניה, המשוואה הליברלית המהווה ביטוי לשינויים במדינת ישראל כחלק מתופעה גלובלית שאינה ייחודית רק לחברה בישראל. התפתחותן של שתי המשוואות המייצגות אג'נדות שונות מצאו בצה"ל כר נוח להשפעה מעצם כוחו ומקומו בחברה הישראלית וזאת על-מנת להשפיע ולקדם את תפיסותיהם. בהיותו של צה"ל חשוף להשפעות אלה, ובעקבות ההשפעה הרבה של החברה על הצבא, יש בתהליך זה בכדי לסכן את יכולתו של צה"ל לממש את ייעודו.

לאורך המאמר עמדתי על הצורך בשימורו של צה"ל כ"צבא העם" הן בהיבט הצבאי והן בהיבט החברתי: הפיכתו של צה"ל לצבא מקצועי משמעותה צבא בינוני המורכב מאוכלוסיות מוחלשות שימצאו בצבא "מקום עבודה", כמו-כן יתחדד חוסר השוויון החברתי לפיו בעוד ישנם כאלה שלא משרתים, חיילים, מקרב האוכלוסייה המוחלשת, נהרגים למען המדינה. תהליך זה של הפיכת צה"ל לצבא מקצועי כרוך בעלויות תקציביות דרמטיות ויש בו בכדי לגרום להתפתחותו של צבא שאיכותו תהיה פחותה ביחס לאוכלוסיות המשרתות כיום בצה"ל. לוי כותב "...חלק מהגיוס לצבא מקצועי יושתת על שכבות מצוקה. התגמול שהצבא יציע, מול החלופות בשוק העבודה האזרחי, יהווה תמריץ לגיוס בעבור קבוצות אלו. כך, מצוקה חברתית תביא צעירים "למכור" את שירותם לצבא." (לוי, 2009).

המאמר פירט רעיונות ומודלים הקיימים כיום בדבר שילוב שוויון ושירות צבאי, הצגתי את הדוגמה של סינגפור לצד רעיונות שונים ומגוונים של שירות צבאי ושירות לאומי. רעיונות אלה משקפים יותר מכול את הצורך בשיח ציבורי עמוק בדבר הצורך בשינוי חברתי ומעבר לשיח של שוויון והוגנות בגין השירות למען המדינה, של כלל האוכלוסיות, במגוון דרכים.

יתרה מכך, במודל המוצע, לא יהיו דרישות סקטוראליות למסלולי שירות או תביעות ודרישות לכל קבוצה נפרדת המשרתת בצבא או במסגרת ארגונים חברתיים.

⁶ במסגרת המאמר לא הרחבתי בדבר מבנה המנגנונים ו"שערי הכניסה". בהיבט הזכויות יש לציין כי קיימים מוסדות, כמו המוסד לביטוח לאומי, מס הכנסה ועוד, שביכולתם לממש היבטים אלה של מתן זכויות.

המדינה תתגמל את כולם באותו אופן ובאותה מידה, בגין אותו שירות למען המדינה. על-ידי כך יוגדר מחדש "משטר האזרחות" ויתבסס על תגמול אחיד בגין התרומה למדינה ולא בעקבות שיוך מגזרי.

באמצעות מהלך זה, תצמצם מדינת ישראל את המתחים החברתיים וייתן פתרון גם לנושא הנשיאה בנטל וחלוקה שוויונית יותר, כי חלק מהאנשים ישרת במדים וחלק אחר ישרת בשירותים קהילתיים ושניהם ישרתו את החברה בישראל (גל, 2009).

המודל המוצג אינו חף מקשיים ואף קיימים בו חסרונות וסכנות. מהלך מסוג זה, שבו נדרש עיצוב מחדש של החברה בישראל, טומן בחובו סכנה להיווצרותו של קרע בקרב ציבורים מסוימים וחוסר יכולת מצידם להכיל את התהליך ואת המעבר לשיח של שוויון, בין כלל האוכלוסיות במדינת ישראל, בין גברים ונשים. סכנה נוספת במהלך היא העמקת השסעים החברתיים במדינת ישראל וכך בעקיפין לפגוע ביכולתו של הצבא לשמר את הלגיטימציה הציבורית עד לכדי חוסר יכולות לגייס אוכלוסיות שונות.

ריבוי הקולות בהתייחס למודל השירות והצורך בשוויון יחייבו את תחילתו של שיח ציבורי עמוק שיקיף את כלל המגזרים, זה יהיה הביטוי ראשון ליצירת מרקם חברתי חדש במדינת ישראל ומודל שירות שיספק את צרכיה הביטחוניים והחברתיים של מדינת ישראל.

רשימת מקורות

- בן-אליעזר, אורי (2006). "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל". בתוך: **בשם הביטחון – סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**. אורי בן-אליעזר ומאג'ד אלחאג' (עורכים). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/פרדס הוצאה לאור. עמ' 30–76.
- בן-אליעזר, אורי (2012). **מלחמותיה החדשות של ישראל. תל-אביב**: אוניברסיטת תל-אביב.
- בן-חורין, איתי (2015). **הקרב על השירות**. אור-יהודה: כנרת זמורה.
- גל, ראובן (2009). "השירות הצבאי והשירות האזרחי". בתוך: **צה"ל – צבא העם או צבא מקצועי**. תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור. עמ' 86–91.
- הכהן, גרשון (2009). "אחרית דבר: צבא העם – האם הוא עדיין נחוץ?". בתוך: **צה"ל – צבא העם או צבא מקצועי**. תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור. עמ' 101–109.
- כהן, סטיוארט (2006). "היחסים המשתנים בין החברה לצבא בישראל". בתוך: **בשם הביטחון – סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**. אורי בן-אליעזר ומאג'ד אלחאג' (עורכים). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/פרדס הוצאה לאור. עמ' 103–123.
- כהן, סטיוארט (2009). "השירות הצבאי בישראל: הצורך בעיון מחדש". בתוך: **צה"ל – צבא העם או צבא מקצועי**. תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור. עמ' 7–16.
- לאקהם, א"ר (1984). "מיון משהו של היחסים בין רשויות אזרחיות לרשויות צבאיות". **מדינה וחברה, כרך ב'**. תל-אביב: עם עובד. עמ' 102–120.
- לוי, יגיל (2009). "לאן הולך מודל הגיוס?". בתוך: **צה"ל – צבא העם או צבא מקצועי**. תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור. עמ' 52–61.
- לוי, יגיל (2010). **מי שולט על הצבא? – בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות**. ירושלים: מאגנס.
- נבו, ברוך ושור, יעל (2002). **כל העם צבא? שרות המילואים בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ישראלי, ציפי ורוסמן-סטולמן, אלישבע (2014). "מ"הלוחם" ל"בן של אמא"? – החייל הישראלי בראי העיתונות". בתוך: **עיונים בתקומת ישראל**. באר-שבע: עיונים – כתב עת רב תחומי לחקר ישראל, גיליון 24. עמ' 185–219.
- שלח, עפר (2015). **האומץ לנצח – מדיניות הביטחון של ישראל**. תל-אביב: ידיעות אחרונות/ספרי חמד.
- *ENLISTMENT ACT (CHAPTER 93)* (1970). Published by THE LAW REVISION COMMISSION of THE REPUBLIC OF SINGAPORE.

